

Elnurə Natiq qızı Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
aslanovaelnure97@gmail.com

COĞRAFIYA KURİKULUMUNDA LİTOSFER MÖVZUSUNDA AZƏRBAYCAN COĞRAFIYASININ YERİ

Açar sözlər: *palçıq vulkanı, brekçi, salza, denudasiya, akkumlyasiya, endogen, ekzogen, bedlend*

The place of Azerbaijani geography on the topic of lithosphere in the geography curriculum Summary

As we know, in the traditional teaching, the geography of Azerbaijan was taught in the VII grade. Physical geography of the Republic of Azerbaijan was taught in the first half of the eighth grade, and in the second half economic and social geography of the Republic of Azerbaijan was taught. In the curriculum geography it completely differs. In the active training, the geography of Azerbaijan is given both in the form of a free topic and in the all other topics. In this article was given an analysis of the lithosphere in Azerbaijan geography by grades and topics.

Keywords: *mud volcano, breccia, salza, denudation, accumulation, endogenous, exogenous, bedland*

Giriş

Müasir coğrafiya dərslərində Azərbaycan coğrafiyasına bütün siniflərdə və bütün mövzularda toxunulur. Müasir dərslərdə litosfer mövzusunda Azərbaycan coğrafiyasına aid məlumatlar həm sərbəst mövzu kimi, həm də bütün mövzuların daxilində verilmişdir. Siniflər üzrə litosfer mövzusunda Azərbaycan coğrafiyasını təhlil edək.

VI sinif-də “Yerin bərk təbəqəsi” tədris vahidində Azərbaycan coğrafiyasına aid sərbəst mövzu verilməmişdir. Yerində daxili quruluşu mövzusunda Azərbaycanın coğrafiyasına mövzunun motivasiya hissəsində toxunulmuş. Burada dünyanın ən dərin quyularından birinin 1982-ci ildə Saatlıda qazıldığı, quyunun su, neft, qaz çıxarmaq üçün deyil, elmi tədqiqat işləri aparmaq məqsədilə qazıldığı qeyd edilmişdir. Süxurlar mövzusunda da həmçinin Azərbaycan coğrafiyasına aid məlumatlar motivasiya blokundadır. Vulkan və qeyzərlər mövzusunda ölkəmizdəki Qarabağ vulkanik yaylasındakı Qızılbəz, Böyük İşıqlı, Axar-Baxar, Dəlidağ vulkanlarının adları çəkib, fəaliyyətdə olan vulkanın olmadığı qeyd edilmişdir. Həmçinin Qobustan və Abşeron rayonlarındakı palçıq vulkanları, onların xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmiş, Torağay (402 m), Keyrəki və Kənizdağın Azərbaycandakı ən hündür palçıq vulkanları olduğu qeyd edilmişdir. Zəlzələ-təbiət hadisəsidir mövzusunda “Fəaliyyət” blokunda şagirdlərə Respublikamızın Zaqatala və Balakən rayonlarında 2012-ci il mayında 7 ballıq zəlzələnin olması ilə əlaqəli tədqiqat işi verilib. Bundan əlavə mövzunun izahında Azərbaycan Respublikasının Alp-Himalay seysmik qurşağında yerləşməsi, ölkəmizdə 2012-ci ildə 3800-ə yaxın yeraltı təkan qeydə alınması, onlardan yalnız 17-nin 3 baldan yüksək olduğuna görə daha çox hiss olunduğu qeyd edilmişdir.

“Dağlar” mövzusunda respublikamızda zirvəsi ilə ətəyi arasında hündürlük fərqi 200 m-dən çox olduğu relyef formalarının dağ hesab olunduğu qeyd edilmiş, Xınalıq kəndinin və Şahdağda qış istirahət mərkəzinin şəkli verilmişdir.

Düzənliklər” mövzusunda okean səviyyəsindən aşağıda yerləşən düzənliklərə misal olaraq Kür-Araz ovalığının adı çəkilmişdir. {1} VII sinifdə “Yer səthinin relyefi” tədris vahidində Azərbaycan coğrafiyasına aid 2 sərbəst mövzu verilmişdir. Digər mövzularda da respublikamızın coğrafiyasına aid məlumatlar vardır. Sərbəst mövzulardan biri praktiki dərslər kimi verilmişdir. “Azərbaycan Respublikasının relyefi”. Digəri isə “Azərbaycan Respublikasının faydalı qazıntıları”-dır. Əvvəlcə digər mövzulara baxaq. “Xarici amillərin relyefə təsiri” mövzusunun motivasiya blokunda Azıx mağarasından bəhs olunur. Mövzunun izahında isə Respublikamızın ərazisində sürüşmələrin Böyük Qafqaz ərazisində daha çox baş verdiyi qeyd edilmişdir.

“Düzənliklərin müxtəlifliyi” mövzusunda dünyanın ən böyük ovalıqlarının və fəal seysmik zonada yerləşən nümunələrin sırasında Kür-Araz ovalığının adı çəkilmişdir. İndi isə bu tədris vahidində Azərbaycan coğrafiyasına aid verilən 2 sərbəst mövzunu təhlil edək.

1. “Praktik dərslər. Azərbaycan Respublikasının relyefi”. Mövzunun əvvəlində respublikamızdakı coğrafi obyektlərin mütləq hündürlüyünün Baltik dənizindən ölçüldüyü, ərazimizin orta hündürlüyü, ən yüksək nöqtəsi, ən alçaq nöqtəsi, relyefə görə 4 böyük hissəyə bölünməsi və bu hissələrin adları verilmişdir. Daha

sonra respublikamızın relyefinin mütləq hündürlüklərinin faizlə nisbəti dairəvi diaqramla verilmişdir. Mövzuda Azərbaycan Respublikasının orografik xəritəsi və bu xəritəyə əsasən yerinə yetirilməli olan 3 tapşırıq verilib. Bu tapşırıqlar aşağıdakılardır:

1. Bu tapşırıqda xəritədən istifadə edərək Azərbaycanın İran, Ermənistan, Rusiya və Gürcüstanla sərhəddində yerləşən dağları və düzənlikləri qeyd etmək tələb olunur.

2. Bu tapşırıqda Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış dağlarında olan silsilə, zirvə və həmin zirvənin hündürlüyünü xəritəyə əsasən yazmaq tələb olunur.

3. Bu tapşırıqda xəritəyə əsasən respublikamızdakı akkumulyativ və denudasion düzənlikləri bir-birindən fərqləndirərək adlarını qeyd etmək tələb olunur.

“Respublikasının faydalı qazıntıları”. Mövzunun motivasiya blokunda respublikamızda neft hasilatı, daş karxanası və dəmir filiz yatağının şəkilləri verilmişdir. “Fəaliyyət” blokunda şagirdlər Azərbaycanın faydalı qazıntıları xəritəsindən istifadə edərək yanar, filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntıların cədvəl üzrə qruplaşdırılmalıdırlar. Mövzuda yanar, filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntılar qruplaşdırılaraq izah edilmişdir. Ən iri neft və təbii qaz yataqlarının Xəzər şelf zonasında, Abşeronda, Kür-Araz ovalığında olması, Azəri, Günəşli, neft, Şahdəniz, Ümüd, Abşeron kimi qaz yataqlarının adları verilmiş, yanar şistin İsmayılı və Qobustan rayonlarında yayıldığı qeyd edilmişdir.

Filiz faydalı qazıntıların respublikamızın dağlıq ərazilərində maqmatik süxurların tərkibində geniş yayıldığı, dəmir filizinin, alunitin, misin, qızılın, civənin, polimetall filizlərinin, molibdenin hansı rayonlarda yayıldığı qeyd edilmişdir.

Qeyri-filiz faydalı qazıntıların çökmə süxurlarda yayıldığı, onların çoxundan tikinti materialı kimi istifadə olunduğu, əhəngdaşının, travertinin, mərmərin, gipsin, xörək duzunun hansı rayonlarda yayıldığı qeyd edilib. (2)

VIII sinifdə “Yerin fəal tektonik təbəqəsi” tədris vahidində Azərbaycan coğrafiyasına aid sərbəst mövzu verilməmişdir. “Yerin müasir üfüqi və şaquli hərəkət sahələri” mövzusunda motivasiya kimi Qız qalası haqqında, onun əvvəllər Xəzər dənzinin suları ilə yuyulduğu, əvvəllər Arazın Xəzərə tökülməsi haqqında məlumatlar vardır. Mövzunun izahında Azərbaycanda Qafqaz dağlarının ildə 1-3 mm qalxması, Kür-Araz ovalığının isə aşağı enməsi qeyd edilib. Həmçinin Abşeron yarımadasında balıqqulağından ibarət olan əhəngdaşı yataqlarının olması vaxtilə bu ərazilərin okean suları altında olması məlumatı da verilmişdir. “Litosfer təbəqələrinin hərəkətinin nəticələri” mövzusunda Azərbaycanın tektonik zonalar xəritəsi verilmişdir. “Qədim quru və su sahələri” mövzusunda Azərbaycan Respublikasının ərazisinin vaxtilə Tetis okeanının suları altında olduğu qeyd edilmişdir. (3)

IX sinif coğrafiya dərslərində “Relyef və onun təsərrüfata təsiri” tədris vahidində Azərbaycan coğrafiyasına aid məlumatlar Azərbaycanın relyefi və tektonik quruluşu mövzusunda verilmişdir. Mövzuda Azərbaycan Respublikası ərazisinin Avrasiya litosfer təbəqəsi ilə Ərəbistan litosfer təbəqəsinin toqquşduğu sərhəddə yerləşməsi, ərazimizin tamamilə Alp-Himalay qırışıq zonasına daxil olduğu qeyd edilib. Azərbaycan ərazisinin 5 iri tektonik zonaya ayrıldığı, bu tektonik zonaların hər birinin adı və bu zonaya hansı ərazilərin daxil olduğu göstərilmişdir. Azərbaycanda düzənlik və dağlar arasındakı sərhədlərin tektonik qırılmalar boyu keçməsi, bu qırılmalar boyunca tez-tez sürüşmələrin baş verdiyi, termal və mineral suların yer səthinə çıxdığı qeyd edilmişdir. Şagirdlər Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Şəki-Zaqatala, Naxçıvanda müalicəvi suların əksər hissəsinin məhz bu çatlar üzərində olduğunu öyrənirlər. Daha sonra Azərbaycanın çox hissəsinin 7-8 ballıq, Gəncə ətrafı ərazilər, Naxçıvanda Qapıcıq zirvəsi ətrafı və Böyük Qafqazın cənub yamacının (xüsusilə Şamaxı və onun ətrafı) isə 9-10 ballıq zəlzələ zonasına aid olduğu qeyd edilib. Azərbaycanda 400-450 milyon il yaşı olan süxurların Naxçıvanda və Sədərək qalxmasında, Kiçik Qafqazın şimal hissəsində aşkar edildiyi, 130-250 milyon il əvvəl Azərbaycanın indiki ərazisinin Tetis okeanının suları ilə örtülü olması, Böyük və Kiçik Qafqazın yerində hündür olmayan adaların mövcud olması 1,5-1,8 milyon il əvvəl hazırda mövcud olan düzənliklərin üzə çıxması, dağların mütləq hündürlüyünün artması qeyd edilib. (4)

X sinif “Yer qabığının inkişaf tarixi” tədris vahidində Azərbaycan coğrafiyasına aid məlumatlar 4 sərbəst mövzu kimi verilmişdir. Bu mövzular aşağıdakılardır:

1. Azərbaycanın geoloji quruluşu.
2. Azərbaycanın endogen relyef formaları.
3. Azərbaycanın ekzogen relyef formaları.
4. Praktiki dərslər. Azərbaycanın faydalı qazıntıları və onların geoloji quruluşla əlaqəsi.

1. “Azərbaycanın geoloji quruluşu” mövzusunda respublikamızın indiki ərazisinin hansı dövrdə və hansı ardıcılıqla formalaşması həm mətn, həm də xəritə-sxem üzrə izah edilmişdir. Daha sonra Azərbaycanın geosinklinal qurşaqlarda yerləşdiyinə görə burada tektonik qırılmaların, qalxma və enmələrin baş verməsi, respublikamızın zəlzələ zonaları, bu zonalarda zəlzələnin gücü haqqında məlumatlar

verilmişdir. Həmçinin Paleozoy, Mezozoy, Kaynozoy erasının süxurlarının hansı ərazilərdə yayıldığı ətraflı şəkildə izah edilmişdir. Qarabağ vulkanik yaylasında olan Pəriçinqılı, Ayıçinqılı, Qırmızıdağ, Böyük İşıqlı, Qızılboğaz, Gəlinqaya və s. sönmüş vulkanları psevdovulkanlar geniş şəkildə izah edilmişdir. Palçıq vulkanlarının, neftli-qazlı sahələrdə müşahidə edildiyi, 4-6 km dərinlikdə yarandığı, ən böyük palçıq vulkanlarının adları qeyd edilmişdir. Həmçinin şagirdlər bu mövzu ilə salza və brekçi anlayışları ilə tanış olurlar, onların nə olduğunu öyrənirlər. Mövzunun "Bu maraqlıdır" blokunda 2007-ci ildə Bakı və Abşeron yarımadasının 52 palçıq vulkanına dövlət təbiət qoruğu statusu verilməsi qeyd edilib. Sonda son illər Abşeron yarımadasında palçıq vulkanlarının qorunması, müalicəvi xüsusiyyətləri və turizm baxımından təbliğ olunması üçün dövlət tərəfindən müəyyən tədbirlərin həyata keçirildiyi qeyd edilib.

2."Azərbaycanın endogen relyef formaları" mövzusunda Azərbaycan ərazisinin relyef xüsusiyyətlərinə görə kəskin seçilən Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Talış dağları, Kür-Araz ovalığı, Arazboyu düzənlik ayrılması izah edilmişdir. Əvvəlcə Böyük Qafqaz dağlarının haradan başlaması, Azərbaycanda hansı zirvədən başladığı, hara qədər davam etməsi, ən böyük silsiləsinin hansı olduğu, ən hündür zirvənin hansı olduğu, dağın hansı istiqamətdə parçalanması, hansı istiqamətdə alçalması izah edilmişdir. Həmçinin bazardüzü zirvəsinin hansı səbəbdən belə adlandırılması, ilk dəfə kim tərəfindən fəth edilməsi mövzunun "Bu maraqlıdır" blokunda verilmişdir. Daha sonra Kiçik Qafqaz dağlarının ən mühüm silsilələri, hansı yaylanın olduğu, ən yüksək zirvəsinin hündürlüyü və adı haqqında məlumatlar verilmişdir.

Talış dağları haqqında məlumatlarda onun respublikamızın hansı hissəsində yerləşdiyini, hansı silsilələrdən ibarət olduğu, ən uca zirvələrinin hansılar olduğu qeyd edilib. Mövzuda həmçinin Araz çayının sol sahilində, hansı düzənliklərin yerləşdiyini və Kür-Araz ovalığı haqqında da məlumatlar verilib. Sonda respublikamızın dağlıq və düzənlik ərazilərinin hansı məqsədlərlə istifadə olunduğu haqqında məlumatlar verilib. Bu qeyd edilənlərdən əlavə mövzunun daxilində Böyük və Kiçik Qafqazın zirvələri, bu zirvələrin hündürlükləri və yerləşdiyi dağ silsilələri cədvəl formasında verilmişdir.

3."Azərbaycanın ekzogen relyef formaları" mövzusunda relyefin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə səbəb olan denudasiya və akkumlyasiya proseslərinin harada baş verməsi, sürüşmələrin necə və nəyin nəticəsində yaranması, qarşısının alınma yollarının hansılar olduğu haqqında məlumatlar verilib. Həmçinin arid-denudasion relyef formaları, onların respublikamızın hansı ərazilərində yayıldığı, onlara hansı relyef formalarının aid olduğu qeyd edilib. Sonra yağın, qobu və bedlend hər bir ayrılıqda izah edilib. Eroziya nəticəsində yaranan V-şəkilli və U-şəkilli çay dərələrinin izahı da bu mövzuda verilib. Bu mövzuda həmçinin respublikamızın hansı ərazilərində akkumlyativ relyef formalarının yayılması onlara hansı relyef formalarının aid olduğu, dağlıq ərazilərdə rast gəlinən karst mağaraları, düzən rayonlarda insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranan antropogen relyef formaları da izah edilmişdir.

4."Azərbaycanın faydalı qazıntıları və onların geoloji quruluşla əlaqəsi".

Praktik dərslər. Mövzunun başlanğıcında respublikamızın faydalı qazıntıları ilə onun geoloji quruluşu arasında əlaqənin olması, ölkənin ərazisində yayılan süxurun növünə uyğun faydalı qazıntıların olması haqqında məlumat verilir. Bu mövzuda Azərbaycanın faydalı qazıntıları xəritəsi və bu xəritəyə əsasən yerinə yetirilməsi tələb olunan 4 tapşırıq verilmişdir. Birinci tapşırıqda Azərbaycanın faydalı qazıntıları xəritəsi ilə geoloji xəritəsini müqayisə edərək Kür-Araz ovalığı, Kiçik Qafqaz, Xəzər dənizi və Naxçıvanda süxurların mənşəyi yanar faydalı qazıntılar, filiz faydalı qazıntılar, qeyri-filiz faydalı qazıntılar cədvəl formasında tamamlanaraq tələb olunur. 2-ci tapşırıqda verilən xəritədə göstərilən rəqəmin hansı inzibati rayon olduğunu və bu rayonda hansı faydalı qazıntının olduğunu faydalı qazıntılar və inzibati xəritəyə əsasən müəyyən etmək tələb olunur. 3-cü tapşırıqda Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Naxçıvan və Talış dağlarının olduğu cədvəl verilmişdir. Bu tapşırıq 3 hissədən ibarətdir. 1-ci hissədə "Qeyri-filiz faydalı qazıntıların hansı növlərini tanıyırsınız" sualı verilir. 2-ci hissədə filiz faydalı qazıntıların yayılmasının geoloji quruluşla əlaqəsini əsaslandırmaq tələb olunur. 3-cü hissədə isə cədvəldə verilən ərazilərdə mineral bulaqlara misal göstərmək tələb olunur. 4-cü tapşırıqda Azərbaycan Respublikasının üzərində rəqəmlər olan xəritə sxemi və cədvəl verilmişdir. Bu cədvəldə verilən şərti işarəyə uyğun qeyri-filiz faydalı qazıntı onun yatağının adını göstərən xanalar var. Tapşırıqda mətndən və faydalı qazıntılar xəritəsindən istifadə edərək xəritə-sxemədə verilən rəqəmlərə əsasən cədvəli tamamlamaq tələb olunur. Bu qeyd edilənlərdən əlavə bu mövzuda respublikamızın ərazisində olan filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntıların adları, onların yataqlarının adı və yerləşdiyi inzibati rayonu göstərən cədvəllər vardır. Həmçinin Respublikamızın ərazisindəki mineral bulaqlar və onların yerləşdiyi inzibati rayon cədvəl formasında verilmişdir. (5)

XI sinif dərslərində "Təbiətdən səmərəli istifadə" tədris vahidində Azərbaycan coğrafiyasına aid məlumatlar "Tektonik proseslər və təsərrüfat", "Mineral ehtiyatlardan istifadə" mövzularının daxilində verilmişdir.

“Tektonik proseslər və təsərrüfat” mövzusunda tədqiqat işi olaraq Azərbaycanın inzibati rayonları üzrə əhali sıxlığı xəritə-sxemi və zəlzələnin başvermə ehtimalının olduğu xəritə-sxem verilib. Şagirdlər bu xəritə-sxemlərdən istifadə edərək cədvəldəki inzibati rayonlar, seysmik aktivlik, əhalinin sıxlığı bölmələrini tamamlamalıdır. Yəni şagird bu tədqiqat işinin sonunda Azərbaycanın inzibati rayonlarını, bu rayonda seysmik aktivliyin neçə bal olduğunu və əhalinin sıxlığının 1 km²-də neşə nəfər olduğunu öyrənmiş olur. Mövzunun “İnformasiya fondu” blokunda Azərbaycanın termal bulaqları haqqında məlumat verilib. “Mineral ehtiyatlardan istifadə mövzusunda Azərbaycan coğrafiyasına aid məlumatlar mövzunun mətninin izahında verilmişdir. Belə ki, Azərbaycanda yeni texnologiyalar əsasında quruda “Qaradağ”; “Gürgən”; “zirə”; dənizdə isə “Abşeron”; “Bahar”; “Dan ulduzu”; “Ümüd”; və “Şahdəniz” kimi təbii qaz yataqlarının ehtiyatının hesablandığı qeyd edilmişdir.

Nəticə

Müasir coğrafiya dərsliklərində Azərbaycan coğrafiyasında litosfer mövzusu, aşağı sinifdən yuxarı siniflərə doğru sadədən mürəkkəbə spiralvari şəkildə verilib. Azərbaycan coğrafiyasında litosfer mövzusu VI VIII və XI sinif dərsliklərində sərbəst mövzu formasında deyil, bütün mövzuların müxtəlif bloklarında verilib. VII sinif dərslində həm sərbəst mövzu formasında, həm də digər mövzuların daxilində verilib. IX sinif dərslində litosfer mövzusu üzrə Azərbaycan coğrafiyasına aid məlumatlar 1, X sinif dərslində isə 4 sərbəst mövzu formasında verilib.

Ədəbiyyat

1. Coğrafiya VI sinif üçün dərslik
2. Coğrafiya VII sinif üçün dərslik
3. Coğrafiya VIII sinif üçün dərslik
4. Coğrafiya IX sinif üçün dərslik
5. Coğrafiya X sinif üçün dərslik
6. Coğrafiya XI sinif üçün dərslik
7. Rəyçi: dos. Ş. Hübətova